

Rıza Tevfik'in *Mufassal Kamus-ı Felsefe* Adlı Lügatı

Abdullah Uçman*

Rıza Tevfik'in *Mufassal Kamus-ı Felsefe* Adlı Lügatı

Daha gençlik yıllarından itibaren adının baş tarafına koyduğu "Feylesof" lakabıyla şöhret kazanan Rıza Tevfik'in *Mufassal Kamus-ı Felsefe* adlı felsefe lügatı, tamamlanamamış, hattâ düşünülen hacmin çok az bir kısmı yazılıp yayımlanabilmiş olduğu halde, ülkemizde II. Meşrutiyet'ten sonra felsefe alanında yapılan çalışmalar arasında önemli bir yere sahiptir. 1916 ve 1920 yıllarında ancak iki cildi yayımlanabilen ansiklopedik mahiyetteki eserde toplam olarak 211 madde başı terim bulunmakta ve lügat, "Classifications des Sciences" (Tasnif-i Ulûm) maddesiyle son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, İstilahat, İstilahât-ı İlmiye Encümeni, Doğu-Batı filozofları, II. Meşrutiyet, Monisme.

Rıza Tevfik's the Name of Dictionary: *Mufassal Kamus-ı Felsefe*

Although *Mufassal Kamus-ı Felsefe*, a dictionary of philosophy by Rıza Tevfik, who was famous for the appellation of "Philosopher" and had used it before his name since his early youth, could not be completed and only a little part of the planned volume was written and published, it has been one of the most significant works of philosophy in our country after the second Constitutional Monarchy. This comprehensive dictionary, whose only two volumes were published in 1916 and 1920, has 211 terms in total and it ends with the subject of "Classifications des Sciences" (Classifications of Sciences).

Key Words: Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, Terms, İstilahât-ı İlmiye Encümeni, Philosophers of East-West, II. Meşrutiyet, Monisme

---

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.
abdullahucman@yahoo.com

Daha gençlik yıllarından itibaren adının baş tarafına koyduğu “Feylesof” lakabıyla şöhret kazanan Rıza Tevfik’in *Mufassal Kamus-ı Felsefe* adlı felsefe lügatı, tamamlanamamış, hattâ düşünülen hacmin çok az bir kısmı yazılıp yayımlanabilmiş olduğu halde, ülkemizde II. Meşrutiyet’ten sonra felsefe alanında yapılan çalışmalar arasında önemli bir yere sahiptir.

II. Meşrutiyet’ten sonraki yıllarda Türk kültür hayatında ilk telif felsefe lügatı mahiyetinde olan bu eser¹, esas itibarıyla, Rıza Tevfik’in 1896 yılında *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan “Mebhas-i Lisan” adlı makale serisinden başlayarak daha sonraki yıllarda da devam eden yabancı dille yazılmış çeşitli felsefe kitaplarında karşılaştığı felsefî terimlere Türkçe’de karşılıklar bulma gayret ve çabasından doğmuştur.²

Rıza Tevfik ıstılahlar konusu üzerinde daha ayrıntılı olarak 1901’de “Bazı İstilahât-ı Hikemiye Hakkında Mütalâa ve Tafsilât” başlıklı makale serisinde durur.³ Burada, dillerin ıstılahsız olamayacağını ve “İsan, ıstılah-ı fendir” diyenlerin sözlerinin doğru olduğunu söyleyen Rıza Tevfik, ıstılahların gerçek anlamda ıstılah olabilmesi için, “İsan-ı avamdan bütün bütün mümtaz olmaları lâzım geldiğini” belirtir. Ayrıca, batı dillerinde yazılmış ilmî ve fennî kitapların Türkçe’ye tercümesi sırasında sık sık karşılaşılan ilmî ıstılah ve fennî tâbirler için ne yapılması gerektiğini de soran yazar, o dillerde bütün ıstılahların Latince ve Rumca’dan alındığını; hattâ Arapça gibi zengin bir dilin bile Yunan klasikleri tercüme edilirken eski Yunanca’dan ıstılahlar aldığını ifade eder. Durum böyle olunca ve bizim de hiç değilse ilmî tercüme sırasında kendi dilimizde ıstılahlar bulmamız gerekince, yapılabilecek tek şey, ya Fransızca ve İngilizce gibi batı dillerinden birinden, ya da konuştuğumuz ve yazdığımız dilin kelime sayısı bakımından en az üçte birini meydana getiren Arapça’dan ıstılahlar almaktır. Çünkü bize gerekli ıstılahların çoğu bu dilde mevcuttur.⁴

Rıza Tevfik’in ıstılahlar hakkındaki görüşlerinin önemli bir kısmını ise 1914 yılından itibaren fasiküller hâlinde yayımlanmaya başlanan *Mufassal Kamus-ı Felsefe* adlı lügatının “Bazı İzahat” başlıklı mukaddimesinde buluruz.⁵ Eser,

¹ Ağâh Sırrı Levend’in bu eseri Fransızca’dan Türkçe’ye tercüme bir lügat olarak göstermesi muhtemelen bir dalgınlık sonucu olmalıdır (bk. *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, Ankara 1973, s. 474).

² Rıza Tevfik *Servet-i Fünûn*’daki makale serisinde dilin ıslahı konusunda bazı tekliflerle bulunduktan sonra yeni ıstılahlar bulma yolunda da çalışılması gereği üzerinde durur (bk. nr. 265, 28 Mart 1312/ 9 Nisan 1896, s. 71; nr. 266, 4 Nisan 1312/ 6 Nisan 1896, s. 90; nr. 267, 11 Nisan 1312/ 23 Nisan 1896, s. 103).

³ *Ma’lûmat*, C. XXXIII, nr.299, 26 Temmuz 1317/8 Ağustos 1901, s.1111-1118.

⁴ *Agy*, s. 1115-1116.

⁵ Lügatın ilk cildi 1332 (1916), ikinci cildi ise 1336 (1920) tarihinde ciltlenmiş olarak okuyucuya sunulmuştur. Bizim kütüphanelerimizdeki kitaplar ciltlenirken genellikle dış kapakları atıldığı için kitapların basım tarihleri konusunda bazı ihtilâflar ve birtakım yanlışlıklar ortaya çıkmaktadır. Bu lügat için de aynı şey olmuş ve bu konudaki hemen bütün kaynaklarda ilk fasikülle birlikte yayımlanan iç kapağın üzerinde yer alan 1330 (1914) tarihi zikre-

esas itibariyle, II. Meşrutiyet dönemi Maarif nâzırlarından Şükrü Bey'in⁶ teşebbüsüyle 1913 yılında ilim, sanat ve felsefe diline ait terminolojiyi tesbit etmek ve bu doğrultuda bir "ıstılahat kamusu" hazırlamak amacıyla Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan İstılahât-ı İlmiyye Encümeni'nin⁷ "Felsefe terimleri sözlüğü" tasarısını gerçekleştirmek üzere kaleme alınmıştır.⁸ Her cildi yaklaşık olarak 800 sahife olacak şekilde on veya on bir cilt halinde hazırlanması düşünülen eserin ilk kısmı "Bazı İzahat" (s. 3-26) başlığını taşıyan uzunca bir mükaddimededen sonra "A" harfinin bir ön ek olarak nasıl kullanıldığının açıklanmasıyla başlar, "Arts Libéraux" (Sinâ'ât-ı Seb'a) maddesiyle sona erer. Birinci cildin ikinci kısmı "Assertorique" (Kaziyye-i Hissiyeye) maddesiyle başlar, "Bon Sens" (Hassa-i Selîme, Akl-ı Selîm, Tab'-ı Selîm) maddesiyle sona erer.⁹ Şubat 1917'den itibaren yine fasiküller hâlinde yayımlanmaya başlanan ikinci cildin ilk kısmı ise "Canon" (Kanun) maddesiyle başlar, "Classifications des Sciences" (Tasnîf-i Ulûm) maddesiyle son bulur.¹⁰ Lügat bu hâliyle, birkaçı

dilmiştir. Halbuki, iç ve dış kapaklara dikkatle bakıldığında kolayca anlaşılabilceği gibi, lüğatin ilk cildinin iç kapağında 1330, dış kapağında ise 1332-1334; yine birinci cildin ikinci cüz'ünün kapağında 1332-1335 tarihleri bulunmaktadır. 1332 hicri tarihin karşılığı olan rûmî 1330'un milâdî karşılığı 1914, 1332'nin ise 1916'dır. Dolayısıyla lüğatin ilk cildinin dış kapağındaki 1332 (rûmî)-1334 (hicri) tarihi 1916'ya, ikinci cildin kapağındaki 1336 (rûmî)-1338 (hicri) tarihi de 1920'ye karşılık gelmektedir.

⁶ İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri olan ve 1913-1918 yılları arasında Maarif nâzırlığı yapan Şükrü Bey, Atatürk'e karşı düzenlenen İzmir suikastında suçlu bulunarak İstiklâl Mahkemesi'nin kararıyla Ağustos 1926'da idam edilmiştir (bk. *Büyük Larousse*, C. XVIII, İstanbul 1986, s. 1111).

⁷ İstılahât-ı İlmiyye Encüme'nin kuruluşu, üyeleri, çalışma programı ve faaliyetleriyle ilgili olarak daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "II. Meşrutiyet'ten Sonra İlmî Terimlerin Tesbitinde Önemli Bir Teşebbüs: İstılahât-ı İlmiyye Encümeni", *Türk Dili*, sayı 536, Ağustos 1996, s. 199-205.

⁸ Rıza Kardaş, "II. Meşrutiyet Devrinde Felsefe İstılahatları İle İlgili Kaynaklar Hakkında Bir Deneme", *Türk Kültürü*, sayı 234, Ekim 1982, s. 769-779.

⁹ Birinci cildin sonunda "Bon Sens" maddesinden sonra her ne kadar "Buble Rachidien" (Basale-i Sîsâiyeye) adlı bir madde başlığına yer veriliyorsa da, Rıza Tevfik burada yaptığı açıklamada, bu terimin felsefeyle ilgisinin olmadığını belirtmektedir. Rıza Tevfik, birinci cildin sonuna koyduğu "İhtar ve İ'tizâr" başlıklı yazısında Maarif nâzırı Şükrü Bey'e teşekkür etiketinden sonra, "İnşallah gavâil-i hâzıraya fevz ü zafer nasib olunca her altı ayda bir cilt (yani sekiz yüz sahife) ihzâr edebilmek ihtimali tahakkuk edecektir. Zannediyorum ki -bu minvâl üzere devam etmek şartıyla- *Kamus*, altı ciltte tamam olabilecektir (s. 807) dediği halde, 1939 yılında Cünye'den (Lübnan) İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a gönderdiği mektupta ise, "... Halbuki her cildi sekiz yüz sahife olarak tamamı on, on bir cilt teşkil edebilecekti." demek suretiyle cilt sayısında farklı bir rakam verir (*Son Asır Türk Şairleri*, 2.b., İstanbul 1970, s. 1498).

¹⁰ Rıza Tevfik'in ikinci cildin başında yer alan "İhtar" başlıklı yazısının altında 1 Kânun-ı sâni 332 (14 Şubat 1917) tarihi yer almaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi ikinci cilt, rûmî 1336, milâdî 1920 tarihinde ciltli halde okuyucunun karşısına çıkabilecektir.

başka maddelere gönderme olmak üzere, birinci ciltte 157, ikinci ciltte 54 madde başı ile toplam olarak 211 madde başı terimden meydana gelmektedir.¹¹

Lügatın başında yer alan oldukça ayrıntılı mukaddimede, kendisinin de üyeleri arasında yer aldığı İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nin kuruluşundan ve gerçekleştirilmek istediği çalışmalardan da bahseden Rıza Tevfik, Osmanlılar'da ilim ve felsefe dilinin gelişmemiş olmasını, Türk milletinin uzun zamandan beri ilim ve felsefeyi ihmal etmiş olmasına bağlar. Ona göre, Türklerin asırlardır edebiyat dili olarak Türkçe'yi geliştirmiş olmasına karşılık ilim ve felsefeyi ihmal etmeleri, batı kökenli ilmî ve felsefî terimlere karşılıklar aranırken yüz yüze gelinen en büyük güçlüklerden birinin kaynağıdır. Bu konuda karşılaşılan ikinci güçlük ise, doğrudan doğruya dilin yapısıyla ilgilidir. Türkçe, batı dilleri gibi, başına "edevât-ı dâhile" (préfixes) alamaması ve bu şekilde yeni "kelimât-ı mürekkebe" (bileşik kelime) yapılamaması yüzünden, batı dillerinin yanında ikinci derecede bir dil hâlinde kalmıştır.¹² Rıza Tevfik, bütün bunlara ve Encümen'deki diğer üye arkadaşlarından bir kısmının itirazlarına rağmen, ıstılahlar konusunda Türkçe yerine Arapça'da neden ısrar ettiğini ise şu şekilde açıklar:

"Şi'r-i millîde Türklüğün en samimi ruhunu, en asîl hissiyâtını söyletmek taraftarıyım, çünkü mümkündür ve lâzımdır; fakat ıstılah bahsinde bu mümkün değildir ve o kadar da lâzım değildir." Ayrıca, ıstılah cinsinden bir kelimenin Türkçe olmakla hemen anlaşılamayacağını da ifade eden yazar, onu anlayanların da sırf Türkçe olduğu için değil, terimin ilgili bulunduğu meslek, ilim ve sanat alanına bağlı oluşu dolayısıyla anlayabileceğini söyler. Ona göre, günlük konuşma diline girmiş yabancı asıllı yüzlerce kelime dururken, esasında Türkçe karşılıkları da olmayan meselâ "vicdân-ı ictimâî, tekâmül-i ahlâkî, tereddî-i mânevî, vücûd-ı mutlak" gibi terimlerin Türkçe karşılıklarını aramak son derece gereksiz bir gayrettir.

Eski çağlardan beri Asya bozkırlarında göçebe bir hayat tarzı sürdüren Türkler medeniyet dairesine girdikleri sırada İslâmîyet'i kabul eder ve bir bakıma mecburi olarak, din ve medeniyet dili olan Arapça'nın hakimiyeti altına girerler. "Arapça zaten mükemmel ve zengin bir lisân-ı ilmî ve felsefî olduğu ve büyük bir defîne-i irfâna mâlik bulunduğu için felsefe ve ulûma müstaid olan Türkler, eserlerini hep o lisanla yazmışlardır ki, bu da tabîî ve zaruridir. Medeniyet-i fikriyye ve mâneviyye, terbiye-i diniyye ve ictimâiyye, terbiye-i ilmiyye hep Arapça olun-

¹¹ Rıza Tevfik lügatın I. cildinin sonuna koyduğu "İhtar ve İ'tizâr" başlıklı yazıda şunları söyler: "... Fakat burada kemâl-i şükrân ile şunu itiraf etmek isterim ki hiç kimsenin muâvenetine muhtaç olmayarak vücuda gelen bu kitap, Nâzır-ı maarif-perver ve kadirşinas Şükrü Beyefendi'nin eser-i himmetidir: mahzâ kendisinin teşvik ve ihtimâmı ile yazılabilmektedir! Benim sa'yim ikinci derecede bir âlim olsa gerektir." (s. 807). Rıza Tevfik yıllar sonra kaleme aldığı hâtıratında da bu konudan uzun uzadıya bahseder ve Şükrü Bey'in bu işteki katkısı üzerinde durur (bk. *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993, s. 145-147).

¹² *Mufasssal Kamus-ı Felsefe*, s. 16.

ca, küttüphânelerdeki âsâr dahi Arapça olunca, bir Türk -velev ki Fârâbî gibi dâhî bir feylesof-ı nihrîr olsun!- bütün bu avâmilin te'sirâtından kendini kurtarıp da sırf Türkçe olmak üzere, yeni bir lisân-ı felsefî icad etmeye kalkışmazdı, kalkışsa da bir şey yapamazdı; çünkü asırlarca devam eden parlak bir medeniyetin eser-i feyzini bir adam değil, bin adam vücuda getiremez. Buna ihtimal yoktur."¹³ İşte bütün bu sebeplerden dolayı, Türkçe olarak kaleme alınmış bir felsefe veya geometri kitabı bulunmadığı halde, felsefeye ve genel anlamda ilmin gelişmesine hizmet etmiş, hattâ şeref vermiş yüzlerce Türk mevcuttur.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar yazılmış ilmî muhtevalı çeşitli eserlerle Osmanlı âlimlerinin kendileri için gerekli olan terimleri Arapça'dan dilimize nakletmek suretiyle üzerlerine düşen görevi yaptıklarını belirten Rıza Tevfik, bu lügatta kendisinin de mümkün olduğu kadar Türkçe gramer kurallarına uygun terkipler yaptığını, bozulması mümkün olmayanları ise olduğu gibi bıraktığını söyleyerek, ülkemizde ilmin gelişmesi için gerekli olan terimleri bir an önce tespit etmemiz gerektiğini de sözlerine ekler:

“Lisân-ı ilim ve felsefeyi i'mâl etmezsek, medeniyet-i hâzıranın kemâlât-ı ma'neviyesini ilelebed Türk zihn-i ictimâîsine bîgâne bırakmış olacağız; yeni bir fikir nakledemeyeceğiz. Türklüğe karşı bundan büyük bir cinayet olamaz. Biz bu cihet-i mühimmeyi düşünüyörüz.”¹⁴

Madde başları Fransız alfabesine göre hazırlanan lügattaki ıstılahların çoğu zaman Almanca, İtalyanca ve İngilizce karşılıkları da verilmiştir. Fransızca olarak yer alan ıstılahın Arapça'daki karşılığı verildikten sonra, onun hangi Grekçe veya Latince kökten geldiği, o dillerdeki kök anlamının ne olduğu ve ıstılah olarak onu ilk defa hangi filozofun kullandığı ve hangi metinde geçtiği açıklanmaktadır. Rıza Tevfik, modern felsefe terimleri meselesini sadece Osmanlı Türkçesi'nde onlara uygun karşılıklar bulmak suretiyle aşmaya çalışmakla yetinmemiş; terimlerin farklı medeniyetlerde kazandığı farklı anlamları da aktarmış, hattâ her fırsatta Batı felsefesi ile İslâm felsefesi arasında oldukça ciddi mukayeseler de yapmıştır.

Dikkatle incelendiğinde de görüleceği gibi, eser, bilinen anlamıyla sıradan bir felsefe terimleri lügatından çok farklı mahiyette, daha çok ansiklopedik bir özellik taşımaktadır. Bu lügatın aynı veya benzer adları taşıyan başka lügatlardan ayrılan en önemli özelliği, daha çok, eserin müellifi Rıza Tevfik'in oldukça geniş bilgi ve kültür birikimiyle, ele almış olduğu konuya bakış tarzından ileri gelmektedir. Lügatın ancak “C” harfine kadar yayımlanabilen bir buçuk cilt içindeki birçok maddesinde Rıza Tevfik'in doğu ve batı dünyasına ait engin ilmî, edebî, felsefî ve dinî kültürünün bütün ayrıntılarıyla aksini görmek mümkündür. Burada yer alan maddelerin önemli bir

¹³ *Age.*, s. 20-21.

¹⁴ *Age.*, s. 24.

kısımının sıradan birer lügat maddesi olmadığı; bazılarının [ör. “Art” (C. I, s. 379-397), “Associatonisme” (s. 430-455), “Athée, Athéisme” (s. 465-499), “Automatisme” (s. 539-568), “Autorité” (s. 574-618), “Beau (beauté) (s. 661-722), “Beaux arts” (s. 722-787), “Catégorie” (C. II, s. 89-134), “Cause” (s. 149-198), “Classification” (s. 328-372), “Classification des sciences” (s. 373-400)] birer küçük kitap hacminde ve konu üzerinde yapılmış oldukça kapsamlı inceleme ve araştırmaların mahsulü olduğu anlaşılmaktadır. Metin içinde sık sık henüz yazılmamış olan ve daha sonraki ciltlerde yer alacak birçok terimle birlikte *Kamus-ı Umumî*’nin sanat, tıp ve tabiat gibi diğer kısımlarına da göndermelerde bulunulur. Ayrıca, metin içinde geçen yüzlerce Fransızca terimin Osmanlı Türkçesi’nde karşılıkları da verilir.

Rıza Tevfik eserini hazırlarken İslâm filozoflarını ihmal etmediğini söylemekle birlikte, kaynak olarak daha çok batılı filozofları referans göstermektedir. Bunlar arasında Françic Bacon ve Descartes’ten başlayarak Spinoza, John Lock, Leibnitz, David Hume, Kant, Robert Mayer, Friedrich Adolf Trendelenburg, Darwin, Helmholtz, Thomas Henry Huxley, John Stuart Mill, Herbert Spencer, Voltaire, Nietzsche, Hegel, Herbart, Lombroso, Bayle, W. Hamilton, Alexandre Bain, Charles Renouvier, Lord Kelvin, Wallace, Schelling, Hippolyte Taine, Bergson, Boileau, Baumgarten, Eugène Véron ve Nicolai Hartmann’a kadar daha birçok Yeniçağ filozofu, sanat felsefecisi ve estetikçi ile birlikte Pythagoras, Empedocles, Parménides, Protogoras, Démocrites, Platon, Aristo, Plotinos, Pisagor, St. Augustin, St. Thomas d’Aquin, Ksenofon, Anselme, Gilbertus, Albertus Magnus gibi Eskiçağ filozofları da yer almaktadır. İslâm filozofları arasında ise başta Farâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd olmak üzere Fahreddin Râzî, Nâsirüddin Tûsî, Kadı Adûdiddîn el-Îcî, Sadeddin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Celâleddin Devvânî, Neccar, Nazzam, Ebü'l-Hüzeyf el-Allâf, Kınalızâde Ali Efendi ve Taşkoprizâde gibi isimlerle birlikte Muhiddîn-i Arabî ve Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî yer almaktadır.

Rıza Tevfik’in, eserinde, sık sık isimlerini zikrettiği, kaynak olarak gösterdiği ve ara sıra ele aldığı konu ile ilgili nakiller yaptığı kitaplar arasında ise *Theaitetos*, *Le Sophiste* ve *Muhâdarât-ı Eflâton* (Platon), *Critique de la Raison Pure* (*Tenkîd-i Akl-ı Sırf*, Kant), *Critique de la Raison Pratique* (*Tenkîd-i Akl-ı Amelî*, Kant), *Nouvelle Monadologie* ve *Essais de Critique Générale* (C. Renouvier), *Confessions* (*Beyânât*, St. Augustin), *Kamus-ı Felsefe* (Voltaire), *Geschichte der Kategorienlehre* (F.A. Trendelenburg), *A System of Logic* (J. S. Mill), *Art Poétique* (Boileau), *Felsefe-i San’at* (H. Taine); *Mevâkıf* (Adûduddîn el-Îcî), *Şerhü'l-Mevâkıf* ve *Ta’rifât* (Seyyid Şerif Cürcânî), *Şerhü'l-Makâsıd* (Taftazânî), *Miftâhü's-Saâde* (Taşkoprizâde), *Fususü'l-Hikem* (Muhiddîn-i Arabî) ve *Ahlâk-ı Alâî* (Kınalızâde Ali) bulunmaktadır.

Genel olarak konuların ilmî bir bakış açısıyla ele alındığı lügatta tasavvufun ahlâk görüşü eleştirilirken, varlık görüşünün savunulduğu dikkati çekmektedir. Aynı şekilde, daha ziyade *Şerhü'l-Mevâkıf*’tan hareket edilmek suretiyle İslâm

felsefesi ile Ortaçağ batı teolojisi *scholastique* adı altında tenkid edilirken, Descartes'tan itibaren Yeniçağ felsefesinin ise yüceltildiği görülmektedir.

Yayımlanmaya başladığı sırada devrin ilim ve fikir çevrelerinin ilgisini çeken lügat hakkında kaleme aldığı bir makalede Celâl Nuri (İleri), “Bu kamus âdeta bir müzedir” demek suretiyle takdirlerini belirtirken, özellikle gençlerin bu eseri dikkatle ve sindire sindire okumalarını tavsiye etmektedir.¹⁵ Aynı takdirkâr ifadeleri Bohor İsrail¹⁶ ile “... bu eserin ehemmiyeti hakkında söz söylemek zâiddir” cümlesiyle makalesine başlayan Mansurîzâde Said de kullanır.¹⁷ Dârülfünun Felsefe müderrislerinden Mehmed Ali Aynî ise, “... maarif-i Osmâniyece büyük bir muvaffakiyet-i ilmiye” olarak değerlendirdiği lügatın gereken ilgiyi göremediğinden söz ederek başladığı makalesinde lügattaki bir kısım dinî, felsefî ve tasavvufî meseleler üzerinde eleştirilerde bulunur.¹⁸

“Felsefe terimlerinin sıcaklığına ve harîmine nüfuz onun sayesinde mümkün oldu.”¹⁹ diyen Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*’nde Rıza Tevfik’e ayırdığı sayfalarda da eserin önemi üzerinde durduktan sonra, lügatın ilk cildinin basıldığını, ancak eserin tamamlanamadıysa da basılmamış birkaç cildinin Millî Eğitim Basımevi’nde bulunduğunun söylendiğini ifade etmektedir.²⁰ Ancak bizim yirmi beş yıldan fazla bir zamandan beri Rıza Tevfik’le ilgili olarak yaptığımız çalışmalar sırasında Rıza Tevfik’in bu eserine ait Millî Eğitim Basımevi’ne intikal etmiş herhangi bir müsveddeyle karşılaşmadığımız gibi, Rıza Tevfik’in gelini Zerrin Bölükbaşı ile torunu Rıza Başikoğlu eliyle bize intikal eden müsveddeleri ve mektuplarından meydana gelen terekesinden de, bu lügatla ilgili olarak, çok az sayıda bazı maddelerin müsveddeleri dışında herhangi bir şey çıkmamıştır. Bütün bu bilgilerden, Rıza Tevfik’in lügatın “C” harfinden sonraki kısmıyla ilgili bazı maddeler dışında, fazla bir şey yazamamış olduğu sonucuna varabiliriz. Çünkü Rıza Tevfik, lügatın ikinci cildinin cüzler hâlinde yayımlanmaya başlanmasından bir süre sonra, Kasım 1918’de Tevfik Paşa kabinesinde Maarif nâzırlığına tayin edilmekle, 1913 yılından beri ara verdiği politika hayatına tekrar dönmüş, Mayıs 1919’da önce Âyân âzâlığı, arkasından Şûrâ-yı Devlet reisliği görevi ve aynı yılın Temmuz’unda Paris Sulh Konferansı’na murahhas üye olarak katılması, ardından Ağustos 1920’de Sèvres

¹⁵ “Rıza Tevfik Bey’in Kamus-ı Felsefesi Münasebetiyle”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr.2-23, 15 Eylül 1917, s. 119-121.

¹⁶ “Mufassal Kamus-ı Felsefe”, *Türk Yurdu*, C. XII, nr. 4, 12 Nisan 1333 (1917), s. 3396-3400.

¹⁷ “Kamus-ı Felsefe” (1-4), *İslâm Mecmuası*, nr. 43, 21 Nisan 1332 (4 Mayıs 1916), s. 885-888; nr. 44, 12 Mayıs 1332 (25 Mayıs 1916), s. 903-905; nr. 48, 27 Teşrin-i evvel 1332 (9 Kasım 1916), s. 963-967; nr. 49, 17 Teşrin-i sâni 1332 (30 Kasım 1916), s. 984-986.

¹⁸ “Kamus-ı Felsefe Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XIV, nr. 3, 16 Şubat 1334 (1918), s. 4048-4050 (Aynı makale için ayrıca bk. *İntikad ve Mülâhazalar*, İstanbul 1339/ 1923, s. 3-17).

¹⁹ *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1956.

²⁰ Konya 1966, s. 407.

anlaşmasını imzalayan heyette yer alması; 1922 yılında da Türkiye’den ayrılmak zorunda kalması ile, bu lügatla herhangi bir şekilde meşgul olma fırsatı bulamamıştır. Yurt dışında önce Ürdün, sonra Lübnan’da kaldığı yirmi yıl süresince de bu lügata ait tek satır dahi yazdığı anlaşılmaktadır.²¹ Terekesinden geriye kalan bir kısım evrak arasında ise bu lügata ait, bir kısmı müsvedde hâlinde ve şu anda bizim elimizde bulunan, 8-10 madde dışında fazla bir şey çıkmamıştır.

Cumhuriyet’ten sonraki yıllarda, öyle tahmin ediyorum Sèvres’e imza atması ve 150’liklerden olması dolayısıyla, Rıza Tevfik’in diğer felsefi çalışmalarıyla birlikte, birkaç kişi dışında, bu lügat da nedense ülkemizdeki felsefecilerin ilgi ve dikkatini çekmemiş, dolayısıyla eser üzerinde bugüne kadar üniversitelerde bilimsel mahiyette herhangi bir çalışma yapılmamıştır.²² Sadece, terekesinden çıkan müsvedde hâlindeki “Fatum (Kader), Fatalités (Mukadder, Mukadderât)”²³ maddesi ile “Monde” (Âlem)²⁴ maddesi, lügat hakkında bir tanıtma yazısıyla birlikte tarafımızdan yayımlanmıştır. Lügatta yer alan “Catégorie”²⁵ maddesi, başka felsefe lügatlarındaki aynı adı taşıyan maddelerle birlikte Semih Atış tarafından; “Athéisme” (Zındık, Zendeka, Mülhid, İlhad)²⁶ maddesi ise Fuat Aydın-Mehmet Özşenel tarafından yayımlanmıştır.²⁷

²¹ Rıza Tevfik, ölümünden bir yıl kadar önce kendisiyle yapılan bir röportajda da bu hususu gayet açık bir şekilde ifade etmiştir: “Hazırladığım eser, o zaman Maarif hesabına basıldığı halde on para almış değilim. 800 sahifeden fazla olan bir cildini, herkes alabilsin diye, galiba 40 kuruşa satmışlar. (...) Mütareke oldu, kitabın yazılması ve basılması geri kaldı. (...) Umumi aftan dört buçuk sene sonra anavatana döndüğümü biliyorsunuz; hattâ âdi kelimeler bile değişmiş, yenileri de tamamen tayin edilmemiş. Bu uydurma lisanla *Felsefe Kamusu*’nun ikmal edilemeyeceği gün gibi âşikârdır.” (bk. Adnan Tahir, “Rıza Tevfik’le Başbaşa”, *Her Hafta*, 3 Nisan 1948; aynı yazı için bk. Hilmi Yücebaşı, *Filozof Rıza Tevfik* (Hayatı, Hatıraları, Şiirleri), 4.b., İstanbul 1968, s. 95. Ayrıca bk. *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1498.

²² Rıza Tevfik’in felsefi çalışmaları, Cumhuriyet’ten sonraki yıllarda Hilmi Ziya Ülken ve Süleyman Hayri Bolay dışında diğer felsefecilerin hemen hiç birini ilgilendirmemiştir. Bir örnek vermek gerekirse, meselâ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde yıllarca estetik dersleri vermiş olan Prof. Dr. İsmail Tunalı “Cumhuriyet’in 50. Yılı İçinde Estetik” (*Cumhuriyet’in 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s.223-270) adlı bibliyografik araştırmasında, Türkiye’de estetikle ilgili çalışmaların Cumhuriyet’ten önceki yıllarda başlamış olduğunu belirttiikten sonra nedense “Harf Devriminden Önceki Yayınlar” başlığı altında isimlerini verdiği kitaplar arasında, Rıza Tevfik’in yıllar önce aynı kürsüde okuttuğu ders notlarından meydana gelen ve litografi ile basılan *Estetik* (İstanbul 1336/1920, 48s.) adlı kitabının adını zikretmez.

²³ “*Mufassal Kamus-ı Felsefe’nin “Kader” Maddesi*”, *Tarih ve Toplum*, sayı 133, Ocak 1995, s. 5-11.

²⁴ “*Mufassal Kamus-ı Felsefe’nin “Âlem” Maddesi*”, *Prof. Dr. Nihad M. Çetin’e Armağan*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 145-174.

²⁵ “Kategoriler Hakkında Dört Metin: Rıza Tevfik, İsmail Fennî Ertuğrul, Ali Sedad ve Sırrı Giridi”, *Kutadgu Bilig*, sayı 5, Mart 2004, s. 99-149.

²⁶ *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, Sakarya 2003, s. 157-187.

²⁷ Biz burada bir de, yine Rıza Tevfik’in terekesinden çıkan, ancak henüz son şeklini almamış müsvedde hâlindeki maddelerden biri olan “Monisme” (Vahdetiyye) maddesine yer vereceğiz.

Ayrıca İsmail Kara *Bir Fesfese Dili Kurmak* adlı çalışmasında, Babanzâde Ahmed Naim'in Fonsegrive'den *İlmü'n-nefs* adıyla çevirdiği eserdeki felsefi terimlere verdiği karşılıklarla lügattaki madde başı terimleri mukayeseli bir şekilde kullanmıştır.²⁸

“Monisme” (Vahdetiyye)

Bu ta'bir, mâ-ba'de't-tabiiyât lisânında çokça kullanılan kelimelerdendir; lâkin pek eski bir ta'bir değildir. Kâinata her şeyin vücudunu bir asla ircâ etmek iddiasında bulunan felsefe mesleğini bu isim ile ta'yin ederler ki esaslı akîdesini de bildirmiş olur. Şu akîdesine göre *dualisme*, *dualité* (kelimelerine bakınız) nâmlarıyla ma'ruf olan felsefe mesleklerine muâzır bir da'vâ görüyor demektir. *Monisme* mesleği mahiyeti itibariyle materyalist de olabilir, *spiritualiste* de olabilir, çünkü bütün varlıkların cevher-i aslısi olmak üzere kabul edilen prensip ruh olarak da tasavvur olunabilir, madde olarak da!.. Nitekim hakikaten *monisme*'in bu iki şekli de -eski Yunânîlerden zamanımıza kadar- yaşamakta devam ediyor. Binâenaleyh *monisme*'i “hulûliyye” kelimesiyle tercüme etmek büyük bir yanlışlıktır. Hulûliyye mezhebi, evvelâ bir Allah'a itikad etmeğe mecburdur; sonra o Allah'ın yaratmış olduğu -daha doğrusu kendi zâtında gizli iken feyzân-ı aşk ile izhâr etmiş bulunduğu- her şeye nüfûz edip o şeyler sûretinde cilve ettiğine inanması lâzım gelir. Tasavvufun esaslı akîdesi olan bu vahdet-i vücûd (*Panthéisme*) nazariyesi “hulûlî” da'vâsını da zaten mutazammındır. Bazı mutasavvıflar -şeriatın hükmünden korkarak- hulûlîliği inkâr etseler bile tasavvuf sahasında vahdet-i vücûd da'vâsı bu uçuruma düşmekten kurtulamaz. Buna *immanence* nazariyesi derler; ziddi *transcendance* nazariyesidir (Bu ta'birlere ve *çoufisme* ile *Panthéisme* kelimelerine bakınız, tamamıyla bu bahsin tafsilâtını bulursunuz).

Bu mülâhazata nazaran “hulûlî” ta'birini, her vech ile *monisme* ile alâkadar zan etmek -evvelce dediğim gibi- büyük hatadır. Eski Yunan feylesoflarından Parmenides (Milâd'dan 540 sene evvel doğmuş) *idéaliste* bir *moniste* felsefesinin meşhur bir müdâfii idi; zerre kadar tasavvuf ile alâkası olmamakla beraber, yalnız *monisme*'in *idéaliste* şeklini meslek ittihâz edinmiş olduğu cihetle, vahdet, varlık, yokluk ve hâdisâtın asılsız bir şa'beze-i havâss olması iddiasında tamamıyla sûfiyenin mülâhazâtına benzer fikirler beyân etmişti. Fakat on dokuzuncu asrın yarısından sonra pek büyük bir şöhret kazanan biyoloji ulemâsının en ileri gelenlerinden Almanyalı Prof. Ernest Hæckel, meşhur İngiliz biyoloji müceddidi Charles Darwin'in en muktedir şâkirdi ve muakkibi ve müdâfii olarak birçok mühim eserlerle ilme hizmet ettikten sonra *Monisme* unvanlı bir eser de vücuda getirmiş ve orada felsefi akîdesini ve efkârını sarahaten beyân ve şerh etmişti. Pek engin bir sahada yürütmüş olduğu tedkikat ve müşâhedât ve tettebbuât-ı ilmiyyesinden, akîde-i felsefiyesini istidlâl etmiş bulunduğu için bu kudretli Alman

²⁸ İstanbul 2001.

âliminin *monisme*'i mahiyet ve şekli itibariyle tamamen materyalizm prensipleri üzerine mebnî bir felsefe-i ilmiyedir.²⁹

Çok feylesofların iddia ettikleri vech ile zihnimizin te'lif ve tertib-i efkâr faaliyetinde vahdet-i nazara ve yegâne bir prensip kabul etmeğe fitrî bir meyli olduğu şüphesiz gibidir. Gerek din, gerek ilim ve gerekse felsefe sahalarında tecrübelerimizi ve ma'lûmatımızı ve düşüncelerimizi te'lif, terki ve tertib ederek terakki ediyoruz ve şüphe yok ki vahdete doğru gidiyoruz ve bu hedefin terakkî yolundan pek aykırı düşmediğini keşfiyât-ı ilmiyyemiz isbat ediyor. Belki o sebeptendir ki *monisme* -her ne şekilde ve mahiyette olursa olsun- öteden beri mu'teber bir felsefî akîde olduğu gibi gittikçe de kuvvet buluyor ve güç sarsılıyor. Putperestlikle başlayan din itikadî bir Allah'ın vücuduna iman kanaatine ermekle mertebeye-i kemâlini buldu. İlim -hele yirminci asrın akıllara hayret veren mühim keşfiyâtıyla- bütün kâinatın cevher-i aslîsini bir şeye ırcâ etti. Hiçbir kuvvetle parçalanması mümkün olamaz zannetmekte bulunduğumuz atomu -bazı ziyâ hüzmeleriyle- parçalayıp, madde zannettiğimiz şeyin hakikatte maddî olmayıp, tasavvur edilemeyecek derecede küçük elektrik şerârelerinden mürekkep olduğunu bittecrübe ispat etti (Bu hususta tafsilât almak için "atom" ve "madde" ta'birlerine ve "*matérialisme*"e bakınız). Eski itikadımıza göre bütün mevcudâtın iki rûkn-i cevherîsi olan kuvvet ile madde arasında kat'en fark kalmadı. Materyalizm itikadî ve onun üzerine kurulmuş olan felsefe binası takımıyla yıkıldı, mâzînin hurâfâtına karıştı. Kavânin-i tabiiye arasındaki alâkaların delâletiyle, saha-i nüfuz ve daire-i faaliyeti nisbeten küçük olanlar, daha engin ve daha küllî kanunların zımnına indirâc ederek, bütün hâdisâtı şâmil olan umumi bir kanunun veyahut küllî bir prensibin fûruâtından olarak nizâm-ı âlem kadrosunda yerini bulmak üzere birliğe doğru meyl ediyor (*Relativisme, lois naturelles* ta'birlerine bakınız).³⁰

²⁹ Rıza Tevfik, *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefîyesi* (İstanbul 1334) adlı eserinde de bu konu üzerinde durmuş ve orada şunları yazmıştır: "... Meselâ eslâf-ı hükemâdan Parmenides ve ahlâftan da Spinoza ile Goethe ve daha birçok emsâli, hattâ Alman allâme-i şehîri ve Darwin'in şâkirdi Prof. Hæeckel bile *moniste*'dir; fakat bunlara süffî denilemez. Hele Hæeckel hakkında bu vasıf büsbütün nâ-becâdır, çünkü Prof. oldukça münkir ve mülhiddir." (s. 268-269).

³⁰ Yirminci asırda yetişen ve ilim sahasında keşfiyât-ı mühimmeleriyle şöret alan İngiliz âlimlerinden birçok kişilerin himmetiyle bir mühim kitap vücuda getirilmişti ve bundan takriben on beş sene evvel tab' ve neşr olunmuştu. Yirminci asırda vâkî olan ve akıllara cidden hayret veren garip keşfiyâtın en sağlam itikadâtımızı nasıl temelinden sarsıp da yıktığını anlatan sahifeleri okuduktan sonra şu mülâhazâtı buraya nakl ve kayd etmekte faide me'mul ediyorum: "Fizik âlimleri inanıyorlar ki cihânın vahdeti en derin hakikattır, o âlimlerin cehti de bu itikadın doğru olduğunu isbat etmek maksadına müteveccihdir. Fizik hâdisâtını tevhid yolunda hayli ileri gittiler ve bu riyâziyâtın hedefidir, lâkin... But there remain many difficulties still to be overcome before physical phenomena can be brought into one unified scheme. After that there would still remain the problem of accounting for the origine of the Univers, and the problem of bringing the facts of life and of conscionsness into the same Cosmic scheme." (*Outline of Modern Belief*, edited by. G. W. N. Sullivan & Walter Grierson, Vol. III, p. 878).

Eski Yunanlılardan Parmenides'in felsefesi burada hulâsa edilecek ve birinci sahifeden Parmenides hakkındaki sözler buraya alınacak, sonra sırasıyla tarihî zemin üzere zamana doğru gelerek Medrese-i İskenderâniye ile Neo-Platonizm ve bizde tasavvuf felsefesinin, bütün mevcudâtı ve hâdisâtı bir kudret-i ezeliyeden zuhûra gelmiş tecelliyât olarak kabul ettiklerini ve Parmenides'in birçok fikirlerini bizim edebiyat-ı sûfiyyede aynen görebileceğimizi, hâdisâtın yoklukla varlık arasında daimî bir cereyan teşkil ettiğini ve buna "hâl" ta'biriyle bir kat'î ifade şekli verildiğini ve ölüm dediğimiz değişikliğin, hakikaten ebedî bir yokluk demek olmayıp asılsız hayâlâtтан ibaret olan hâdisâta ârız bir sûrî tebeddülден ibaret kaldığını, yoksa hakikatte hiçbir değişiklik olamayacağını Parmenides nasıl ta'lim etmiş idiyse bu fikirlerin şark tasavvuf edebiyatına öyle tereşşuh ve itikal etmiş olduğunu nakl ve izah etmeli; bu sırada da Parmenides'in zeki ve cerbezeli şâkirdi Zénon'un niçin hareketi inkâr ve mantiken ispat gayretiyle Atina'ya gidip Yunan feylesoflarıyla bu hareket meselesi üzerine bil-iltizam bahse girişerek safsata bürhanlarla onların zihnini şaşırıp hayrette bıraktığını nakletmeli ve bu felsefeye *Philosophie de la stabilité* denildiğinin sebebini de bu vesile ile izah ederek bu itikadın Héraclites d'Éphesè felsefesiyle taban tabana zıd düştüğünü ilâve edip "panda rî ke'oudhen móni"³¹ vecizesini zikredip bunun *pessimisme* ile münasebetini de anlatmalı ve (Felsefe-i sükûn ve hareket kelimelerine ve *pessimisme* ve sûfiyye ve nev-Felâtuniye ve sâir kelimelere bak demeli). *Stoïque* felsefesinin de esâsî akidesi bu idi deyip (bu kelimeye bakınız) diye tenbih etmeli. Sonra son devirlerde *monisme* itikadının devamını göstermek için en benâm mümessillerinden olan Spinoza'yı zikretmeli. Hegel'in *idéalisme*'i *moniste* olduğu anlatılmalı. Hartmann ve Schopenhauer'ın *idéalisme*'i de dinamik bir vahdet üzerine müsteniddir demeli. Nihayet Hæeckel'in materyalist *monisme*'i ile bahsi bitirmelidir.

³¹ Rıza Tevfik Héraclites'in bu meşhur cümlesini *Mufassal Kamus-ı Felsefe*'nin "Aphorisme" maddesinde şöyle açıklar: "Her şey akıp gidiyor, hiçbir şey kalmıyor. Yani âlem-i hâdisât, lâ-yenkâtı bir cereyân-ı dâimî içinde akıp gidiyor, hiçbir şey sebât etmiyor demektir. "İnkılâb-ı âlem" düsturu addolunan bu cümle, Héraclites'in en mühim vecizesi olmak üzere telâkki edilmiştir. Aynı zamanda *Dynamisme* (kuvvâniyye) ve *Phénomisme* (hâdisiyye) itikadını da müstelzim ve mutazammın olduğu için bir kat daha şâyân-ı itibardır Zaten bu fikri, Héraclites birçok vecizelerle tekrar tekrar beyân etmişti." (C. I, s. 306).